

JOSEF ŠMAJS

K PROBLÉMU EKOLOGIZACE POTŘEB

Dosažená životní úroveň v technicky vyspělých zemích není jednoznačně pozitivním jevem. V naší úvaze si povšimneme pouze jedné její problematické stránky — ekologického aspektu rozšířené reprodukce lidských potřeb.

Téměř všeobecně se uznává, že tzv. základní lidské potřeby (potřeby existenční, biologické) jsou na straně člověka kvantitativně omezeny. Uvádí se například doporučená délka spánku a odpočinku v průběhu zátěže, jsou stanoveny přibližné normy spotřeby potravin, vody, vzduchu atp. Zatím se však málo uvažovalo o tom — alespoň málo ve společenských vědách — že základní lidské potřeby jsou složité geneticky zakódovány a že v tomto smyslu jsou, či přesněji byly, omezeny také strukturálně a kvalitativně. Omezujícím faktorem zde ovšem nebyla jen kultura, nýbrž především původní příroda: vznikaly již jako výsledek adaptace lidských předků na relativně stálé fyzikální, chemické a biologické charakteristiky vnějšího prostředí. Teprve dnes si lépe uvědomujeme, že toto druhé omezení je právě tak limitující jako výše uvedené kvantitativní požadavky. Projevuje se nárokem na organický původ, vhodnou strukturu a chemické složení potravy, týká se fyzikálních a biochemických vlastností vody a vzduchu, přítomnosti různých druhů záření a polí, zrakové, zvukové i teplo-tní pohody prostředí atp.

I přes rychlý pokrok věd o člověku zatím přesněji nevíme, v jakém smyslu působí geneticky reprodukováná biologická struktura člověka jako omezující faktor i pro tzv. potřeby rozvojové. Vycházíme obvykle ze zamlčeného předpokladu, že kulturní člověk je bytostí společenskou, bytostí, která má téměř neomezenou schopnost rozhojňovat, diferencovat a kultivovat původní soubor biologických potřeb. Ba mnohem víc. Dosavadní historickou tendenci rozšířené saturace a reprodukce potřeb považujeme za objektivní indikátor úrovně celkového společenského pokroku.

Konkrétněji řečeno, rozšiřování a přiměřenou saturaci tzv. rozvojových potřeb (materiálních i duchovních), které se dnes rychle stávají potřebami mas, považujeme za pozitivní výsledek společenského a kulturního vývo-

je, přičemž jejich hlubší souvislost s přírodně biologickou podstatou člověka systematicky nezkoumáme. Pokud ve společenských vědách připouštíme, že jsou vždy určitým způsobem limitovány, považujeme za základ jejich omezení společenské vztahy, sociálně ekonomické poměry konkrétní společnosti.

Domníváme se, že rozvojové potřeby mají své přirozené limity nejen na straně společnosti, nýbrž i na straně vnějšího i vnitřního přírodního prostředí člověka. Pokud jde o „limity“ v samotném člověku, můžeme je chápat jako specifické „vnitřní“ omezení kultury přírodou, jako obecnější problém přiměřenosti biologické struktury člověka jeho společenské kultivaci, a to ve dvojmě smyslu: 1. průměrný člověk není bytostí neomezeně plastickou — na společenský tlak ve směru současného rozšiřování a diferenciací potřeb odpovídá nejen kladně, nýbrž i záporně nezájmem a lhostejností; 2. jistá míra neuspokojení společensky evokovaných potřeb poté, kdy byly víceméně saturovány potřeby základní, může plnit funkci vitální hnací síly lidského organismu, tj. může být pozitivní v individuálním i společenském měřítku. Zdá se, že např. vhodné časové schéma postupného uspokojování materiálních potřeb, ale i jejich záměrné neúplné uspokojení, motivuje lidskou cílevědomou aktivitu, produkuje pozitivní životní tenze a společensky žádoucí potřebu „transcendence“.

Teoreticky není zatím vyřešen ani další velmi důležitý problém: vztah mezi potřebami, které vyplývají z obecných i jedinečných požadavků rozvoje individua, a potřebami plynoucími z požadavků optimálního fungování a rozvoje společnosti a společenských subsystémů. Právě v souvislosti s ekologickými problémy se ukazuje, že v této otázce vzniká vážný rozpor: člověk je bytostí přírodní i společenskou současně, a to, co prospívá jeho aktuálnímu kulturnímu rozvoji, zpravidla škodí původní přírodě, a tím i společnosti a její perspektivě.

Dalším otevřeným problémem — jak jsme již naznačili — je korelace lidských potřeb s celkovým pokrokem společenským. Protože lidské materiální potřeby se až do nedávné doby kvalitativně příliš neměnily (v jejich struktuře dominovaly potřeby reprodukční — potrava, ošacení, bydlení atp.), průměrná úroveň jejich uspokojování mohla být jedním z dílčích kritérií společenského pokroku. Společenská produktivita práce, která byla objektivním základem pro úplnější saturaci těchto potřeb, mohla být logicky jeho nejdůležitějším kritériem vůbec. Nepříliš dlouhá etapa rozvoje tzv. technických civilizací však ukazuje, že ani vysoká produktivita práce, ale ani současný typ rozšiřování lidských materiálních potřeb, nemusí být v kauzálním vztahu k celkovému pokroku společenskému a lidskému.

Potřeby člověka nelze patrně mechanicky ztotožňovat s existujícími formami jejich uspokojování. Také tzv. rozvojové potřeby — materiální i duchovní — jsou zakotveny v biologické struktuře individua a mohou být uspokojovány a kultivovány velmi různorodým způsobem. A je zřejmé, že současné formy jejich saturace v tzv. technické civilizaci nejsou optimální ani z hlediska rozvoje individua, ani z hlediska perspektivního rozvoje společnosti. Vedle forem žádoucích a oprávněných vznikají totiž formy zbytečné, zdravotně a ekologicky škodlivé. Spontánně se prosazuje mechanismus, na jehož podstatu upozornil Golbraith: „Čím se společnost stává zámožnější, tím více se její potřeby vytvářejí v procesu, jímž jsou

uspokojovány.¹ V civilizaci, která má výrazně technický charakter, tak nutně vzniká konflikt mezi přírodou a kulturou.

Objektivní logika dosavadního způsobu uspokojování lidských materiálních potřeb má úzkou souvislost s vývojem společenských produktivních sil. Vzhledem k nízké úrovni jejich rozvoje i vzhledem k sociálně nespravedlivému rozdělování plodů společenské výroby nemohly být nikdy plně zajištěny ani nejzákladnější reprodukční potřeby lidí (potrava, ošacení, přístřeší). Tyto potřeby zůstávaly víceméně konstantní a jejich struktura se neměnila nejen proto, že byly konstituovány přírodou, nýbrž i proto, že nebyly saturovány dostatečně. Ekonomické epochy — jak se obrazně vyjádřil Marx — se tedy příliš nelišily tím, co se vyrábělo, nýbrž tím, jak, jakými pracovními prostředky se vyrábělo.² Obsahem výroby spotřebních předmětů, tj. výroby zemědělské, řemeslné i průmyslové, byly i v klasickém kapitalismu věci uspokojující základní lidské potřeby. Ostatně Marx u výše uváděné teze o základní odlišnosti ekonomických epoch připojuje zdánlivě nepodstatnou poznámku pod čarou: „Ze všeho zboží mají vlastní přepychové předměty nejmenší význam pro technologické srovnání různých výrobních epoch.“³

Studiem historie zjišťujeme, že objektivní souvislost mezi rozvojem společenských výrobních sil v kapitalistické společnosti a obecnou úrovní saturace lidských potřeb měla zatím dvě rozdílná vývojová stadia. Nejprve, pokud byly výrobní síly buržoazní společnosti relativně slabé a málo rozvinuté, byla všeobecně nízká materiální spotřeba mas jednou z podmínek akumulace a rychlého ekonomického růstu. Teprve v souvislosti s výraznějšími vědeckotechnickými přeměnami v oblasti výrobních sil, tj. od jistého stupně vyspělosti technických aplikací vědy, se pro kapitalismus stává „... všeobecně rozšiřování spotřeby... právě takovou nezbytnou podmínkou hospodářského růstu, ... jakou bylo předtím omezování spotřeby mas... Na této skutečnosti jsou založeny všechny moderní keynesovské doktríny umělého rozšiřování koupěschopné poptávky státně monopolistickými zásahy“.⁴

Dnes jsou v obou částech třídně rozděleného světa hromadně uspokojovány potřeby, které nelze zařadit k potřebám základním či existenčním. I když se nesnažíme rozhodnout, zda konzum a užívání předmětů pro saturaci těchto potřeb, na němž se v současném kapitalismu podílí i prestiž, reklama a podbízení, ovlivňuje lidský rozvoj pozitivním směrem, musíme uznat, že většina těchto věcí nemá charakter předmětů reprodukční nezbytnosti a že je z výše uvedeného Marxova hlediska můžeme považovat za předměty víceméně přepychové.

Ovšem ani hromadný charakter tímto způsobem uspokojovaných potřeb nevyjadřuje plně jejich ekologickou stránku. Četné tzv. předměty dlouhodobé osobní a společenské spotřeby nejsou obyčejnými, tj. pasívními spotřebními předměty. Vědeckotechnický pokrok vedl totiž nejen ke vzniku kvalitativně nových technologií v produktivní oblasti, nýbrž i ke konstrukci techniky, která může sloužit člověku jako aktivní užitečný spotřební předmět. Pozitivní symbióza všech existujících technických principů (instrumentalizace, mechanizace, automatizace), proces miniaturizace a vytvoření dvou základních energetických celospolečenských bází (elektrické a ropné) vedly k rychlému překonání původní těžkopádnosti, primitivnosti

a stacionárního charakteru klasické mechanické techniky. Tím se velmi rychle vytvořily jak sociálně ekonomické předpoklady (vyplývající z objektivně nutné rovnováhy mezi výrobou a spotřebou), tak i příslušné technické podmínky pro hromadné uplatnění techniky v oblasti spotřební a privátní. Technika, která po staletí sloužila především výrobě a práci, tj. oblasti ekonomické nutnosti, během několika desítek let pronikla do sféry konečné osobní spotřeby člověka, do oblasti jeho volného času a svobody. Vzhledem k víceméně univerzálnímu charakteru a značné homogenizaci materiálních potřeb mas vzniká dnes zatížení přírodních zdrojů nejen výrobou, nýbrž i aktivní spotřebou — hromadným používáním techniky, kterou můžeme označit za kulturní či spotřební. Jedná se o techniku, která má podobu rozmanitých mechanismů s vlastním či elektrickým pohonem, o speciální zařízení a přístroje, z nichž mnohé jsou náročnými spotřebiteli energie, provozních látek, přírodních médií i fyzického prostoru. Jde často o významné producenty škodlivin a nežádoucích odpadů (jako příklad uveďme alespoň osobní automobil, domácí pračku, malou mechanizaci kutilů a zahrádkářů). Zatížení přírodního prostředí provozem a užíváním těchto spotřebních předmětů (které mohou fungovat ve sféře privátní i ve sféře služeb) nelze již považovat za zatížení bezprostředně produktivní, nýbrž za zatížení kvalitativně nové — sociokulturní.⁵

Nejde nám ovšem o terminologický problém. Chceme upozornit na skutečnost, že i přes velmi nerovnoměrné regionální rozložení tohoto typu zatížení přírody (které je nutně provázáno úbytkem půdy, vyčerpáváním neobnovitelných zdrojů a zatlačováním původní přírody) musíme očekávat, že při relativně pomalém tempu světových sociálně politických přeměn a při značné setrvačnosti současných produktivních technologií a technického pokroku vůbec budou v blízké budoucnosti i v méně technicky vyspělých oblastech světa vznikat podmínky, které dále prohloubí současnou ekologickou krizi.

Situace však není neřešitelná. I když tato forma zatížení přírodního prostředí je logickým důsledkem předcházejícího společenského a vědeckotechnického pokroku, neplyne fatálně z dosažené úrovně společenských produktivních sil ani z vývoje lidských potřeb. Pouze uspokojování základních reprodukčních potřeb nemohla žádná společnost libovolně omezovat, zastavit či zrušit. Pokud nebylo dosaženo určitého stupně jejich saturace, nemohla společnost, ani společnost socialistická, přejít k rozšiřování a preferenci potřeb vyšších, rozvojových.

Již jsme uvedli, že nelze mechanicky ztotožňovat skutečné potřeby člověka s existujícími formami jejich uspokojování. Současné formy uspokojování materiálních potřeb jsou historickým produktem, a tedy i čímsi dočasným a změnitelným. Objektivně se prosazující zákonitost rovnováhy mezi výrobou a spotřebou, platná pro každou společenskoekonomickou formaci, byla hlavní příčinou toho, že kapitalismus byl nucen saturovat nejen základní lidské potřeby, nýbrž že počal — v důsledku živelného využívání vědeckotechnického pokroku — vytvářet, uspokojovat a vnučovat člověku potřeby méně naléhavé, potřeby, jejichž uspokojování i struktura i hodnota byly již v plném slova smyslu vytvořeny společností — kulturou.

Tendence ke spotřebitelství i současné předmětné formy uspokojování rozvojových potřeb nevyplývají z poznání a teoreticky zdůvodněného po-

žadavku optimální lidské kultivace, nýbrž — jak jsme již naznačili — jsou nutným výsledkem živelnosti v rozvoji výroby, techniky a vědy. Sugestivní determinující síla nepřetržitých technických inovací je přitom taková, že se nezastavuje před hranicemi států a společenských systémů. Ani v socialistické společnosti nelze používat jinou než celosvětovou vědu a techniku, které mají, podobně jako příroda, globální charakter. Ani v socialismu nelze rozvíjet člověka pouze stykem s původní přírodou, prací, výchovou a vzděláváním. Interakce člověka s nejvyšší úrovní rozvoje produktivní i kulturní techniky tvoří důležitou složku celkového formativního působení vnějšího prostředí a nelze ji jednoduše nahradit jinými „výchovnými faktory“. Proto je i v socialismu nezbytné dále zvyšovat životní úroveň, rozvíjet a aplikovat vědeckotechnický pokrok ve výrobě i v terciální sféře.

Socialistická společnost, přestože vzniká proto, aby lépe uspokojovala oprávněné potřeby lidí, zdědila a musí respektovat typ materiální kultury, kterou vytvářely generace našich předků. Zdědila a musí respektovat objektivní zákonitosti společenské výměny látek mezi člověkem a přírodou. Nemusí však sledovat krátkozraké konzumentské peripetie buržoazní spotřební společnosti. Může již dnes mnohem výrazněji optimalizovat společenský život vcelku.

Proces ekologizace materiálních potřeb, který musí být organickou součástí cílevědomého úsilí o optimalizaci vztahů mezi společností a přírodou, je ovšem velmi komplikovaný. Na jedné straně předpokládá, že se ve společenském životě ještě více uplatní věda a že nově vznikající technika a materiální kultura bude již svou předmětnou formou přizpůsobena požadavkům globální rovnováhy společnosti s přírodou, a na druhé straně, že se změní tradiční společenské preference, způsob života i světonázorové postoje lidí. Řečeno již zcela konkrétně, také společenské vědy čekají na tomto poli vážné teoretické a praktické úkoly:

1. Bude třeba lépe prozkoumat zakotvení tzv. rozvojových potřeb v biologickém skeletu současného člověka. Zdá se, že současné dělení potřeb na materiální a duchovní postihuje pouze jevovou stránku problému. Většina rozvojových materiálních potřeb saturuje nikoli materiální, tj. bezprostředně látkové požadavky lidského organismu, nýbrž požadavky více-méně duchovní povahy. Je samozřejmě obtížné obhájit tuto tezi v každém jednotlivém případě, ale její zásadní oprávněnost vyplývá z obecnější úvahy o podstatě a smyslu kultury. Chápeme-li kulturu také jako proces nepřetržitého úsilí o zušlechťování a kultivaci člověka, je zřejmé, že to, čemu říkáme pokrok, nemůže být měřitelné ani tak rozsahem cílevědomé přeměny vnější skutečnosti, jako — obrazně řečeno — rozsahem cílevědomé přeměny skutečnosti vnitřní, celkovou úrovní rozvoje a intelektuální vyspělosti lidských jedinců.

2. Zdá se, že skutečné typicky lidské potřeby — potřeba transcendentce, sociálního kontaktu, jistoty, uznání, úspěchu atp. — mohou být právě tak dobře saturovány transformací současných technických prostředků a forem uspokojování na jiné, ekologicky vhodnější způsoby. To ovšem předpokládá rychleji přecházet od preference fyzických podmínek života, blahobytu a pohodlí k preferenci faktorů lidské kultivace v oblasti duchovní.

3. I při současné úrovni techniky a materiální kultury lze již dnes mnohem výrazněji ekologizovat socialistický způsob života. K tomu je ale nezbytné cílevědomě koncipovat a řídit nejen velké společenské mechanismy, výrobu, dopravu, služby atp., nýbrž i člověka a privátní sféru jeho života. Přiměřená ekologická výchova nemůže sice bezprostředně měnit extenzivní typ ekonomického rozvoje v intenzivní, ale naopak může tuto změnu od extenzivního k intenzivnímu probíjovat v životním způsobu lidí. Nezapomínejme, že společnost, která prodává automobily a ostatní kulturní techniku jako hromadný spotřební předmět, prodává současně žijícím generacím licenci a právo vyčerpat neobnovitelné energetické zdroje planety, právo poškozovat a ničit organický život i jeho základní faktory: půdu, vodu i ovzduší.

4. Neekologické způsoby uspokojování rozvojových potřeb ohrožují dnes normální saturaci potřeb základních. Mnozí víme, že kvalita našich potravin, vody i ovzduší je jednou z příčin zastavení a zkracování střední délky života celé populace. A tak Hegelova „lest rozumu“, všeobecná souvislost pozemské přírody, situaci zvláštním způsobem obrací: nikoli omezené lidské fyzické síly a nedostatek technických prostředků jsou limitujícím faktorem rychlejšího pokroku, nýbrž člověk sám — příroda uvnitř i vně člověka.

Nastoupená cesta sociálně spravedlivých společenských přeměn, která pracujícím člověku poprvé zpřístupňuje veškeré plody kultury, musí být tedy perspektivně řízena tak, aby nejen proces tvorby, ale ani proces užívání společenského bohatství neohrožoval přírodu — jediný zdroj života a nenahraditelnou podmínku splnění všech pozitivních společenských programů.

К ПРОБЛЕМЕ ЭКОЛОГИЗАЦИИ ПОТРЕБНОСТЕЙ

Статья рассматривает экологическую сторону общественного процесса формирования и удовлетворения человеческих потребностей. Подчеркивается тот момент, что человеческие потребности имеют свои естественные ограничения не только со стороны общества (господствующих социально-экономических отношений, соответствия между производством и потреблением), но и со стороны внешней и внутренней (естественной) среды человека. Объективная логика развития человеческих потребностей находится в непосредственной взаимосвязи с развитием общественных производительных сил. Эта экологически негативная реальность, ставшая сегодня причиной нового типа перегрузки природных ресурсов (перегрузки, имеющей своей причиной эксплуатацию и массовое применение потребительской и культурной техники) не может рассматриваться как общественная проблема не имеющая своего решения. Действительные потребности человека нельзя отождествлять с существующими сегодня формами их удовлетворения: одновременно способы удовлетворения так называемых развивающихся потребностей является историческим продуктом, а потому и чем-то временным, изменяющимся. Исходя из объективной необходимости экологизации человеческих материальных потребностей, общественные науки должны будут решать серьёзные теоретические и практические задания.

¹ Golbraith, J. K.: *Společnost hojnosti*. Praha 1967, s. 157.

² Srov. Марх, К.: *Kapitál*. Díl I. Praha 1954, s. 199.

³ Марх, К.: *Tamtéž*, s. 199.

⁴ Richta, R. a kol.: *Civilizace na rozcestí*. Praha 1969, s. 181–182.

⁵ Podrobněji k tomuto problému viz naši stať *Problém vztahu společnosti a přírody*. In: *Filozofický časopis ČSAV 1984, č. 1, s. 1–30.*